

Явтушенко О. В.,
студент юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРИНЦИПИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ: ТЕНДЕНЦІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

PRINCIPLES OF THE CONSTITUTIONAL STATUS OF PERSON: TRENDS AND DEVELOPMENT PERSPECTIVES

У статті викладено результати дослідження тенденцій, перспектив та проблемних аспектів розвитку принципів інституту конституційно-правового статусу особи. Зроблені у статті висновки можуть бути використані для подальшого порівняльно-правового аналізу підходів до визначення ролі та місця принципів конституційно-правового статусу особи в різних країнах світу з метою їх уніфікації у майбутньому.

Ключові слова: конституційно-правовий статус, людина і громадянин, права та обов'язки, принципи права, стандарти правовладдя.

В статье изложены результаты исследования тенденций, перспектив и проблемных аспектов развития принципов института конституционно-правового статуса человека и гражданина. Сделанные в статье выводы могут быть использованы для дальнейшего сравнительно-правового анализа подходов к определению роли и места принципов конституционно-правового статуса человека в различных странах мира с целью их унификации в будущем.

Ключевые слова: конституционно-правовой статус, человек и гражданин, права и обязанности, принципы права, стандарты верховенства права.

The article presents the results of the legal research of trends and development perspectives of the principles of the institute of the constitutional status of an individual. The results of this research can be used for unification of the principles of the constitutional status of individuals in the future.

Key words: constitutional status, principles of law, rights and obligations, standards of the rule of law, the person and the citizen.

З моменту отримання більшістю країнами світу незалежності та прийняття ними власних конституцій або законодавчих актів, що їх замінюють, посилюється роль та значення конституційно-правового статусу особи. Фундаментальну основу цього важливого інституту становлять принципи права. Їх природа є настільки універсальною, що може задавати тенденції розвитку законодавства у цій галузі на десятки років наперед, незважаючи на зміну соціально-економічного та політичного клімату в окремо взятій країні чи всьому світі. Такий феномен пояснюється їх еволюційним значенням та актуалізує більш глибоке вивчення цього явища. Актуальність даної статті зумовлюється необхідністю систематизації наукових підходів до визначення ролі та місця, а також тенденцій, перспектив і проблемних аспектів розвитку принципів конституційно-правового статусу особи як правового феномену. Дослідження цього питання актуалізується також тим, що, по-перше, найбільш розвиненими принципами конституційно-правового статусу особи є в європейському законодавстві, зближення норм якого з українським відбувається в контексті євроінтеграційних процесів; по-друге, уніфікація міжнародного законодавства у сфері прав людини та правового статусу особи неможлива без детального вивчення та однакового застосування принципів права усіма країнами. Даний аналіз корелюється з такою глобальною проблемою конституційного права, як права та обов'язки людини і громадянина.

Значний внесок у дослідження даної теми був зроблений зарубіжними вченими Я. Браунлі, М. Фрідманом, Ч.Р. Бейтсом, Е. Рузвельт та ін. Вітчизняна наука у сфері вивчення цієї проблематики представлена іменами таких дослідників, як С.П. Головатий, О.В. Марцеляк, М.І. Козюбра, С.П. Погребняк та ін.

Метою цієї статті є вивчення ролі та місця, а також тенденцій і проблемних аспектів принципів конституційно-правового статусу особи. Автор ставить перед собою завдання оцінити сучасний та перспективний стани принципів конституційного статусу людини і громадянина в Україні та інших країнах, можливість їх міжнародної уніфікації з метою однакового застосування усіма суб'єктами міжнародного права.

Задля можливості повного та всеосяжного дослідження принципів інституту конституційно-правового статусу особи необхідно, перш за все, дати визначення та виділити структурні елементи, які складають такий статус.

Так, більшість вчених визначають правовий статус як багатоаспектну категорію, що має загальний характер, включає статуси різних суб'єктів правовідносин, відображає індивідуальні особливості суб'єктів і реальне їх положення у системі багатоманітних суспільних відносин, зазначаючи, що правовий статус не може бути реалізований без обов'язків, які кореспондують правам, без юридичної відповідальності в необхідних випадках, без правових гарантій [6, с. 95]. Дослідники сходяться на думці, що можна виокремити принаймні два осно-

вні підходи до визначення конституційно-правового статусу як предмета науки конституційного права. З одного боку, досить поширеною є думка, що конституційне право закріплює лише основи правового статусу людини, з іншого – цілий ряд дослідників указують на те, що предмет конституційного права – це захист прав і свобод людини і громадянина, тоді як поняттям «конституційно-правовий статус людини і громадянина» описуються лише конституційно встановлені права і свободи людини і громадянина. Однак обидва ці підходи мають певні вади. У першому випадку відбувається відрив конституційного права і конституційно-правового статусу від реального правового життя, оскільки у кожному конкретному випадку фактично мають місце адміністративно-правовий, цивільно-правовий та інші статуси людини і громадянина. У другому визначенні спостерігається віддаленість від розуміння співвідношення і дії юридичних та фактичних механізмів реалізації конституційно-правового статусу людини і громадянина, оскільки у щоденному житті, маючи одні й ті самі права, різні особи можуть по-різному їх використовувати залежно від віку, стану здоров'я, громадянства, наявності або відсутності судимості тощо [9, с. 8–9]. Узагальнюючи вищесказане, зазначимо, що категорія «правовий статус» визначає права і обов'язки суб'єктів у системному вигляді, що дає змогу здійснити порівняльний аналіз статусів різних суб'єктів для відкриття нових шляхів їх вдосконалення.

Правовий статус може розглядатися як у комплексному, так і у фрагментарному розумінні, тобто стосовно окремо визначеного суб'єкта правовідносин, наприклад, конституційно-правовий статус іноземців, національних меншин, омбудсмена тощо. Права і свободи національних меншин за змістом і сферою дії поділяються на особисті, політичні, економічні, соціальні, культурні та екологічні. За характером суб'єктів та формою здійснення вони можуть поділятися на індивідуальні та колективні.

На думку О.М. Бикова, індивідуальні політичні права та свободи національних меншин в Україні є тотожними індивідуальним політичним правам та свободам громадян України, але колективні політичні права національних меншин в Україні в законодавчих актах представлені не повною мірою [3, с. 7].

Принципи конституційно-правового статусу іноземців – це ті основи, керівні положення, які визначають надання іноземцям прав і виконання ними обов'язків перед іншими особами, колективами, державою і суспільством. Ці основи мають юридичний характер, вони охороняються державою і правом, саме з них виходить детальне регулювання правового статусу іноземців. Є.Ю. Петров виділяє такі основні принципи конституційно-правового статусу іноземців: принцип рівності іноземців перед законом; принцип єдності прав і обов'язків іноземців; належність іноземцю основних прав і свобод, незалежно від того, громадянином якої держави він є; принцип відповідності правового статусу іноземців в Україні вимогам і стандартам, які сьогодні

склалися в міжнародному співтоваристві; принцип заборони незаконного обмеження прав та свобод іноземців; принцип неприпустимості масових вислок іноземців, які законно перебувають на території цієї країни; принцип вільного доступу іноземця до дипломатичних представництв і консульських установ держави його громадянства; принцип загальнодоступності основних прав і свобод іноземців; принцип недискримінації іноземців за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань [7, с. 771–773].

Правовий статус як юридична категорія не лише визначає стандарти можливої та необхідної поведінки, що встановлює ступінь взаємодії держави, суспільства і особи, а й забезпечує нормальну життєдіяльність соціального середовища і, відповідно, включає в себе як права і свободи, так і обов'язки особи [1, с. 476].

Отже, правовий статус є самостійною категорією та характеризується рядом ознак, зокрема, має універсальний характер, оскільки поширюється на всіх суб'єктів; відображає правове положення особи та держави як учасників суспільних відносин та ступінь і характер їх взаємодії; права та свободи, що складають основу статусу, не можуть реалізуватися без інших його компонентів – обов'язків та відповідальності; ця категорія забезпечує системність прав, свобод та обов'язків; елементи структури правового статусу є взаємозалежними та взаємодіючими; правовий статус характеризується відносною стабільністю.

Повноцінна та ефективна реалізація концепції конституційно-правового статусу особи, який є найширшим серед інших видів правових статусів, можлива лише за умови існування та забезпечення такого статусу системою принципів права, причому як загального, так і галузевого (спеціального) характеру.

Найважливішим у системі принципів права і конституційного права зокрема є принцип верховенства права. Класичне обґрунтування концепції верховенства права було наведене у 1885 р. відомим англійським юристом, професором Оксфордського університету Альбертом Венн Дайсі в роботі «Вступ до дослідження права конституції». А. Дайсі вважав: 1) державна влада не повинна мати широких дискреційних повноважень, що забезпечить відсутність свавілля з її боку; 2) має бути дотримана юридична рівність усіх громадян перед законом у межах єдиної, загальної системи юрисдикції; 3) права людини мають забезпечуватися в судовому порядку, що утворює основу конституційного устрою громадянського суспільства – тому важливо, щоб система прав людини не лише декларувалася в конституції, а й існувала в реальному режимі завдяки ефективно діючому механізму судового забезпечення [8, с. 27–28].

Зазначимо, що основні ідеї класичного варіанту концепції верховенства права втілено в Конституції України. Так, вона передбачає, що: 1) органи державної влади та органи місцевого самоврядування,

їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19); 2) громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом (ст. 24); 3) права і свободи людини і громадянина захищаються судом, а юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. 55 і 124).

Усі інші принципи, які визначають конституційно-правовий статус особи, витікають із принципу верховенства права і є похідними від нього.

Верховенство Конституції – одна з вирішальних складових частин верховенства права і правової держави. Орієнтація на невід'ємні, невідчужувані права людини як правове першоджерело – одна з найхарактерніших рис чинної Конституції України. І це не просто данина вимогам сучасного міжнародного співтовариства, яких Україна, як його член, має дотримуватися, а принципова позиція, що ґрунтується на врахуванні уроків із нашого минулого і намірах просування шляхом цивілізації. Повна відповідність закріпленого в розділі II Конституції каталогу прав і свобод людини сучасним міжнародним стандартам дає беззаперечні підстави говорити про те, що Конституція України є правовою за змістом [5, с. 5–6], а саме тому у цій статті будуть розглянуті ті елементи конституційно-правового статусу, які стосуються прав і свобод особи як такі, що є основоположними для його існування. Професор Ю.М. Тодика вказує, що принципами конституційно-правового статусу особи є засади, на основі яких здійснюються права, свободи та обов'язки особи і визначається місце особи в державі та суспільстві. Такими принципами, на його думку є: 1) належність людині основних прав і свобод від народження і їх невідчужуваність; 2) відповідність правового статусу особи в Україні вимогам і стандартам, які сьогодні склалися в міжнародному співтоваристві; 3) поєднання індивідуальних інтересів особи з інтересами інших осіб, держави і суспільства; 4) загальність конституційних прав, свобод і обов'язків; 5) юридична рівність громадян України, їх рівноправність; 6) гарантованість конституційного статусу особи; 7) заборона незаконного обмеження конституційних прав і свобод громадян України; 8) принцип єдності прав і обов'язків; 9) гуманістична спрямованість основ правового статусу особи; 10) загальнодоступність основних прав і свобод людини і громадянина [7, с. 771]. Отже, бачимо, що система принципів конституційно-правового статусу особи є багатогранною та включає у себе багато різних аспектів. Так, для повноцінної реалізації та гарантованості конституційного статусу особи необхідно враховувати не тільки правові, але й загальнолюдські (цивілізаційні) принципи.

Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія) у своєму дослідженні визначає чотири комплексні принципи як головні складові частини конституційно-правового статусу особи: 1) юридичної визначеності; 2) запобігання зловживанню (надужиттю) повноваженнями; 3) рів-

ності перед законом і недискримінації; 4) вільного доступу до правосуддя. Елементами принципу юридичної (правової) визначеності є приступність законодавства, приступність судових рішень, передбачуваність актів права, сталість і послідовність приписів права, легітимні очікування, унеможливлення зворотної дії, принципи *nullum crimen sine lege* (немає закону – немає злочину) та *nulla poena sine lege* (немає закону – немає кари), принцип *res judicata* (неможливість перегляду судового рішення, яке набуло законної сили). Після принципу юридичної (правової) визначеності найбільш комплексним із перерахованих є принцип вільного доступу до правосуддя, який складається, зокрема, з таких елементів, як незалежність і безсторонність судівництва, право на справедливе судочинство, презумпція безвинності (невинуватості), дієвість судових рішень, а також наявність конституційного судочинства [4, с. 22–38].

Західні дослідники усе частіше наголошують на необхідності забезпечення балансу індивідуальних та колективних інтересів у визначенні та забезпеченні конституційно-правового статусу особи. Головною проблемою постає забезпечення конфіденційності, визначення межі, котра розділяє приватне життя та інформацію, яка має бути відома широкому загалу. Тут постає проблема забезпечення фундаментального принципу на таємницю приватного життя. Усе частіше порушення цього принципу продикувано суспільним інтересом боротьби з терористичною загрозою, забезпеченням правопорядку та превентивним припиненням правопорушень. Серед таких заходів виділяють прослуховування мобільних телефонів, перегляд листування в інтернет-месенджерах, широку мережу відеоспостереження тощо [1, с. 526]. Хоча принцип таємниці приватного життя є фундаментальним, закріплений у переважній більшості конституцій світу або в актах, що її замінюють, а підстави його порушення є чітко регламентованими, цивілізований світ усе частіше намагається знайти баланс між приватними та публічними інтересами з метою збереження і належного забезпечення таємниці приватного життя як одного з ключових принципів конституційно-правового статусу особи.

Вчені-конституціоналісти зазначають, що сучасний правовий статус суб'єктів суспільних відносин в Україні характеризується невизначеністю, низьким рівнем соціально-правової захищеності суб'єктів, відсутністю реальних гарантій, неспроможністю владних органів забезпечити та гарантувати інтереси громадян. Правовий статус значно дестабілізується під впливом соціальної напруги, політичного протистояння, військових дій на сході України та окупації Криму, зростання рівня злочинності, екологічних катастроф, а також шоків методів проведення різноманітних реформ [6, с. 97]. Окремої актуальності сьогодні набувають наукові дослідження щодо посилення гарантій конституційно-правового статусу жінок. Зокрема, розглядаючи механізми застосування гендерних квот у демократичних країнах світу, пропонується ввести у законодавчому порядку

квоти жінкам або виділяти місця в органах різних гілок влади, у керівних структурах, що сприятиме утворенню механізму для забезпечення рівноправ'я жінок і їх репрезентованість на всіх рівнях політичного життя. Для цього автори таких робіт звертаються до досвіду Швеції, Норвегії, Данії, Франції, Великої Британії, Німеччини, Австрії та інших країн світу. Пропорційна система і система квотування забезпечують інституціональну підтримку, що полегшує для жінок доступ до процесу прийняття рішень [2, с. 11]. Не дивлячись на проблемні аспекти функціонування та розвитку принципів конституційного статусу особи, зазначимо, що у сучасних умовах складаються і позитивні тенденції розвитку правового статусу. Серед них, зокрема, формування нової законодавчої бази правового статусу, що засновується на міжнародно-правових стандартах; формування нових пріоритетів взаємодії інтересів особи та держави, змістом яких є визнання особи вищою соціальною цінністю, а її інтересів – головним пріоритетом; очищення категорії «правовий статус» від ідеологічного та класового догматизму; перехід від імперативних методів регулювання правового статусу до диспозитивних. Перспективи розвитку та гуманізації принципів конституційно-правового

статусу особи є досить оптимістичними. Так, спостерігається загальносвітова тенденція до їх уніфікації на основі актів міжнародного законодавства, що дозволяє досягти однакового їх застосування усіма країнами світу.

Таким чином, підходи до визначення ролі та місця принципів конституційно-правового статусу особи можуть диференціюватися залежно від поглядів вчених на це питання. Водночас можемо спостерігати, що виникла загальносвітова тенденція гуманізації таких принципів, прагнення усіх країн до їх уніфікації та однакового застосування. Проблемним аспектом є те, що суспільство вимушене долати численні архаїзми, які заважають прогресивному та поступальному розвитку цього цивілізаційного інституту, який охоплює права, свободи та обов'язки особи. У майбутньому, виступаючи базисом правового статусу людини і громадянина, правові та загальнолюдські принципи стануть основою не тільки для уніфікації законодавства держав усього світу, а й для запровадження концептуальної ідеологічної моделі верховенства прав людини, балансу суспільного та індивідуального інтересу, які мають виступати орієнтиром державної політики будь-якого суб'єкта міжнародного права.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Hafen B. The Constitutional Status of Marriage, Kinship, and Sexual Privacy: Balancing the Individual and Social Interests. *Michigan Law Review*. 1983. Vol. 81, № 3. P. 463–574.
2. Аніщук Н.В. Тенденції розвитку інституту конституційно-правового статусу жінок в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.13. Одеса, 2001. 21 с.
3. Биков О.М. Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. К., 2001. 13 с.
4. Головатий С.П. Мірило правовладдя. Council of Europe, USAID, ТОВ «Компанія «ВАІТЕ». 2017. 163 с.
5. Козюбра М.І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. Наукові записки. Юридичні науки. 2007. Т. 65. С. 3–9.
6. Панчишин А.В. Поняття, ознаки та структура категорії «правовий статус». *Часопис Київського університету права*. 2010. №2. С. 95–98.
7. Петров Є.Ю. Принципи конституційно-правового статусу іноземців в Україні. *Форум права*. 2012. № 1. С. 767–775.
8. Погребняк С.П. Принцип верховенства права: деякі теоретичні проблеми. *Вісник Академії правових наук України*. 2006. № 1. С. 26–36.
9. Француз-Яковець Т.А. Забезпечення конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.02. Одеса, 2007. 19 с.